

ВПЛИВ ВІЙНИ НА АГРЕСИВНІСТЬ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

THE EFFECT OF WAR ON THE AGGRESSIVENESS OF PRESCHOOL CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

Стаття присвячена актуальному питанню впливу воєнних дій на емоційний стан дитини дошкільного віку з особливими освітніми потребами. Опилившись у кризовій ситуації, діти гостріше, ніж дорослі, реагують на екстремальні обставини. У цій ситуації можливості адаптації дітей до нових умов значно зменшуються, як і розуміння того, що відбувається навколо. Вони відчувають труднощі не тільки в адаптації до нових умов, а й тому, що є брак доступу до спеціалізованої медичної допомоги та терапії, зміна режиму та способу життя. Усе це може викликати стрес, незадоволеність і сильні емоції у дітей з особливими освітніми потребами дошкільного віку. Авторами розмежовано поняття агресії та агресивності й надано типовий перелік проявів агресії у дітей дошкільного віку. Вирішення проблеми агресивної поведінки зазвичай потребує комплексного підходу, що передбачає розуміння й аналіз кожної конкретної ситуації та індивіда. Досліджено причини виникнення агресивної поведінки дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами. Визначено педагогічні та психологічні підходи й методи корекції щодо зниження рівня агресії дітей дошкільного віку, підвищеної через війну. Запропоновано напрями корекційної роботи з дітьми дошкільного віку з особливими освітніми потребами, які мають агресивну поведінку: зниження рівня особистої тривожності; формування усвідомлення емоцій, розвиток емпатії; розвиток пізнавальної самооцінки; регулювання гніву прийнятними способами, а також на реакцію щодо ситуації; розширення спектра поведінкових реакцій у проблемній ситуації та зняття деструктивних елементів у поведінці. Розроблено програму занять щодо зниження агресії у дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами, мета якої – розвиток соціальних навичок, емоційного інтелекту та вміння контролювати агресивну поведінку засобами арт-терапії та рухової терапії. Комбінування арт-терапії та рухової терапії в одній програмі посилює їх позитивний вплив і забезпечує всебічну підтримку в розвитку дітей з особливими освітніми потребами дошкільного віку та формуванні в них суспільно-прийнятних форм поведінки.

Ключові слова: агресивність, дошкільний вік, діти з ООП, воєнні дії, корекція поведінки.

The article is devoted to the topical issue of the impact of military actions on the emotional state of a preschool child with special educational needs. Finding themselves in a crisis situation, children react to an extreme situation more acutely than adults. In this situation, children's ability to adapt to new conditions is significantly reduced, as is their understanding of what is happening around them. They experience difficulties not only in adapting to new conditions, but also because there is a lack of access to specialized medical care and therapy, a change in regime and lifestyle. All this can cause stress, dissatisfaction and strong emotions in children with special educational needs of preschool age. The authors distinguish between the concepts of aggression and aggressiveness and provide a typical list of manifestations of aggression in preschool children. Solving the problem of aggressive behavior usually requires a comprehensive approach that includes understanding and analyzing each specific situation and individual. The causes of the aggressive behavior of preschool children with special educational needs were investigated. Pedagogical and psychological approaches and methods of correction to reduce the level of aggression of preschool children, increased due to the war, have been determined. The areas of corrective work with preschool children with special educational needs who have aggressive behavior are proposed: lowering the level of personal anxiety; formation of awareness of emotions, development of empathy; development of cognitive self-esteem; regulating anger in acceptable ways, as well as reacting to the situation; expanding the spectrum of behavioral reactions in a problem situation and removing destructive elements in behavior. A program of classes aimed at reducing aggression in preschool children with special educational needs has been developed, the purpose of which is the development of social skills, emotional intelligence and the ability to control aggressive behavior by means of art therapy and movement therapy. Combining art therapy and movement therapy in one program increases their positive impact and provides comprehensive support in the development of children with special educational needs of preschool age and the formation of socially acceptable forms of behavior in them. **Key words:** aggressiveness, preschool age, children with OOP, military operations, behavior correction.

УДК 159.9:376

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.57.28>

Орленко І.М.

доктор філософії,
завідувач

Одеський обласний ресурсний центр підтримки інклюзивної освіти;
старший викладач кафедри психології,
соціальної роботи та інклюзивної освіти
КЗВО «Одеська академія неперервної
освіти Одеської обласної ради»

Бальбуза О.М.

доктор філософії,
методист

Одеський обласний ресурсний центр підтримки інклюзивної освіти;
старший викладач кафедри психології,
соціальної роботи та інклюзивної освіти
КЗВО «Одеська академія неперервної
освіти Одеської обласної ради»

Кривоногова О.В.

к.психол.н.,

доцент кафедри психології, соціальної
роботи та інклюзивної освіти
КЗВО «Одеська академія неперервної
освіти Одеської обласної ради»

Військові конфлікти створюють стресове та нестабільне середовище, яке впливає на емоційний і поведінковий стан дітей. Вплив війни на агресивність дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами може бути значним і багатогранним. У дітей з особливими освітніми потребами (ООП) можуть збільшитися труднощі емоційно-вольової сфери під час війни. Їхні можливості адаптації до нових умов можуть зменшитися, як і розуміння того,

що відбувається навколо. Це може викликати в них почуття безпорадності й занепокоєння, що, зі свого боку, може призвести до прояву агресивної поведінки.

Дитяча агресивність у дітей з особливими освітніми потребами (ООП) під час війни є складною та тривожною проблемою. Під час військових конфліктів діти можуть бути свідками насильства, руйнування та втрати близьких людей. Це може призвести до травматич-

них наслідків, які значною мірою впливатимуть на їхній психологічний та емоційний стан.

Метою статті є дослідження виникнення агресивності у дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами під час воєнних дій і вплив корекційно-розвивальної програми на формування в них суспільно-прийнятної поведінки.

Діти з ООП мають певні особливі потреби, які посилюються в умовах військового конфлікту. Вони можуть відчувати великі труднощі в адаптації до нових умов, брак доступу до спеціалізованої медичної допомоги та терапії, а також зміну режиму та способу життя. Усе це може викликати стрес, незадоволеність і сильні емоції в цієї категорії дітей.

Огляд літератури. Опинившись у кризовій ситуації, діти гостріше, ніж дорослі, реагують на екстремальні обставини. Таке становище змушує дітей адаптуватися до неї, проте ми можемо спостерігати порушення в розвитку однієї з основних сфер, а саме емоційної сфери [1].

Слід зазначити, що асоціальні явища можуть виражатися не тільки в зовнішній поведінці, а й у деформації внутрішнього регулювання поведінки, соціальних, моральних, ціннісних орієнтацій. Ця про проблема носить медико-педагогічний, соціальний характер і викликає великий інтерес з боку фахівців різних галузей. Тему виникнення агресії досліджувало багато як західних, так і вітчизняних психологів. Серед них Е. Еріксон, З. Фрейд, С. Берковітц, К. Лоренц, Е. Фром, Р. Берон, С. Холл, А. Бас та ін.

У психологічній літературі існують різноманітні підходи до вивчення агресивної поведінки. Зокрема, З. Фрейд і К. Лоренц визначали агресію як інстинкт; А. Бандура розумів під агресією набуту в процесі навічання модель соціальної поведінки, засвоєну під час соціалізації через спостереження відповідного способу дій і соціального підкріплення; І. А. Фурманов розглядав агресивну поведінку як реакцію на кризову ситуацію, що виникає внаслідок депривації або фрустрації актуальних потреб [6].

На думку більшості вчених-дослідників, на виникнення агресивної поведінки впливають внутрішні фактори (тип темпераменту, характер, біологічні та фізіологічні особливості). Проте не варто недооцінювати вплив зовнішніх факторів, таких як мікроклімат у сім'ї, соціальне оточення, події, які відбуваються в суспільстві (фінансові кризи, збільшення рівня безробіття, війни, терористичні акти, коронавірус) тощо [3].

Агресивна поведінка впливає на порушення комунікації. Комунікативні проблеми дітей дошкільного віку, що виявляються під час спілкування у спільній навчальній і побу-

товій діяльності та партнерській грі, вивчали І. М. Орленко, О. М. Бальбуза, Ю. О. Асєєва. Особливі освітні потреби теж суттєво впливають, за думкою вчених, на взаємодію дітей дошкільного віку [5].

Події останніх років, безсумнівно, мали значний вплив на людей різного віку. Пандемія, війна, вимушене переселення, зміна школи для дітей чи місця роботи для дорослих, постійна нестабільність, страх за близьких і рідних посилюють емоційне навантаження на особистість і спричиняють серйозний стрес. Після подібних подій психіка може реагувати по-різному, від апатії та складної депресії до нестримної агресії. Також важливо зазначити, що подібні емоційні реакції можуть виникати не тільки після екстремальних і небезпечних подій, а й через різні «природні» зміни в житті, як-от, наприклад, розлучення, смерть близької людини, хвороби тощо.

Ю. Качанова у своїй роботі розмежувала поняття агресії та агресивності: «Агресія – це будь-яка форма поведінки, яка націлена на спричинення шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного поводження. Агресивність же варто розглядати як відносно усталену рису особистості, що виражає готовність до агресії» [4].

Л. Руденко дає таке визначення: «Агресивна поведінка – це форма соціальної поведінки, яка характеризується спрямованістю на заподіяння іншим моральної або фізичної шкоди, детермінована зовнішніми соціальними і внутрішньоособистісними факторами зі складною структурою, що складається з агресивних дій і мотиваційно-цільового, когнітивного, емоційного, вольового і рефлексивно-результативного компонентів» [6].

О. Ф. Яцина відмічає лінійний зв'язок між стресом, як неспецифічною відповіддю організму на будь-яку пред'явлену йому вимогу, що перенавантажує адаптаційні можливості людини, і розладами особистості [7].

Агресивність може бути способом вираження негативних емоцій і протесту у дітей з ООП. Вони можуть почуватися безпорадними, злими чи вразливими через свої фізичні чи психічні обмеження. Больові відчуття, страхи та невпевненість у своїх можливостях є частою причиною виникнення агресивної поведінки.

Важливо, що дитяча агресивність у дітей з ООП під час війни не є їхньою провиною чи ненормальною поведінкою. Вона є наслідком важких умов, які вони змушені пережити. Ці діти потребують турботи, підтримки та спеціалізованої допомоги для подолання своїх труднощів і розвитку адаптивних стратегій для управління емоціями.

Суспільство та держава повинні докладати зусиль для надання підтримки та захисту

дітям з ООП під час війни. Це може передбачати доступ до спеціальної медичної та психологічної допомоги, створення безпечних і підтримувальних умов, забезпечення освітніх можливостей та можливості їх соціалізації з іншими дітьми в безпечному середовищі.

Усім дітям, у тому числі дітям з ООП, потрібно забезпечувати любов, турботу й підтримку, особливо під час важких ситуацій, таких як військові конфлікти. Це допоможе їм емоційно та психологічно справлятися з тим, що відбувається, і розвивати позитивні способи спілкування та поведінки.

Агресія у дітей старшого дошкільного віку може проявлятися по-різному залежно від індивідуальних особливостей дитини та її оточення. Однак описані нижче прояви можна вважати типовими для цієї вікової групи:

1. Фізична агресія: діти можуть виявляти агресію через удари, стусани, кусання, колотнечі або боротьбу з іншими дітьми. Це часто пов'язано з невмінням контролювати свої емоції та реакції.

2. Вербальна агресія: діти можуть використовувати образи, погрози, лайки або вульгарні висловлювання для вираження свого невдоволення або привернення уваги оточуючих.

3. Руйнівна поведінка – розбивання іграшок, меблів, знищення чужих речей або інші акти вандалізму.

4. Соціальна агресія: наприклад, діти можуть намагатися ізолювати своїх однолітків, пліткувати про них, навмисно виключати чи ігнорувати інших дітей.

5. Несправедливість та егоцентризм: діти можуть бути агресивними, якщо вони вважають, що до них несправедливо ставляться або інші порушують їхні права. Вони можуть також виявляти егоцентричну поведінку, не враховуючи почуття інших.

Важливо пам'ятати, що агресія в цьому віці є нормальною частиною розвитку, але водночас потрібно допомогти дитині усвідомити й контролювати свої емоції, а також вчити її альтернативним способам вирішувати конфлікти та спілкуватися з однолітками без застосування агресії.

Агресивна поведінка може виникати й ескалювати з різних причин. Деякі з них зазначені нижче:

1. Фізіологічні причини: деякі люди можуть мати більш високий рівень агресивності через генетичні або біологічні фактори, такі як низький рівень серотоніну або інших нейрохімічних дисбалансів у мозку.

2. Психологічні причини: йдеться про низьку самооцінку, незадоволеність життям, ненависть або пригнічену агресію, проблеми з контролем імпульсів, застосування насильства як засіб контролю та вирішення проблем.

3. Соціальні причини: виховання й оточення відіграють роль у формуванні агресивної поведінки. Діти, які виростили в сім'ях, де є насильство або агресія, можуть наслідувати цю поведінку. Соціальна нерівність, конфлікти та напружена обстановка в суспільстві також можуть сприяти посиленню агресії.

4. Культурні причини: у деяких культурах агресивна поведінка може бути санкціонована або заохочуватися як форма самозахисту, мужності або сили.

5. Вплив середовища: такі фактори, як насильство в медіа, доступність зброї та конфліктні ситуації, можуть сприяти виникненню та ескалації агресії.

Водночас важливо пам'ятати, що агресія є складним і багатограним явищем, причини її прояву можуть відрізнитися в кожному конкретному випадку. Вирішення проблеми агресивної поведінки зазвичай потребує комплексного підходу, що передбачає розуміння й аналіз кожної конкретної ситуації та індивіда.

Агресивна поведінка у дітей з опозиційно-опосередкованою проблемою (ООП) може часто спостерігатися в сім'ях із низьким соціально-економічним статусом. Низький рівень доходу й обмежені ресурси можуть створювати стреси та неоптимальні умови в таких сім'ях, що може сприяти виникненню поведінкових проблем у дітей.

Обмежений доступ до освіти, охорони здоров'я та підтримувальних послуг також може бути фактором, що сприяє агресивній поведінці. Наприклад, відсутність своєчасної медичної допомоги або недостатня увага до розвитку дитини може призвести до накопичення фрустрації та підвищеної агресії.

Соціальне оточення також відіграє роль у формуванні поведінки дітей. Якщо в сім'ї з низьким соціально-економічним статусом переважає насильство, конфлікти або несприятливі відносини, це може позначитися на поведінці дітей і сприяти агресії.

Проте слід зазначити, що не всі діти з ООП у сім'ях із низьким соціально-економічним статусом виявляють агресивну поведінку і багато інших факторів впливають на формування їхньої поведінки.

Досліджуючи агресивну поведінку дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами, ми визначили основні методи її корекції щодо зниження рівня агресії дітей, підвищеної через війну. Важливо, що кожна дитина унікальна, тож ефективність певних методів може відрізнитися. Рекомендується працювати з педагогами та фахівцями, щоб знайти підхід, який найбільш підходить для кожного конкретного випадку.

1. Створення безпечного й підтримувального середовища: прагніть створити оточення, яке сприятиме безпеці, впевненості та під-

тримці для дітей. Це може бути створення спеціальних зон, де діти можуть заспокоїтися та спілкуватися, забезпечення стабільних регулярних розкладів і встановлення чітких правил і кордонів.

2. Розвиток емоційних навичок: допомагайте дітям керувати своїми емоціями шляхом навчання основ емоційного регулювання. Зокрема, вчіть дітей розрізняти й називати свої емоції, використовуйте методи дихальної гімнастики або інших технік релаксації, а також пропагандуйте позитивне мислення.

3. Підтримка вираження емоцій: дозволяйте дітям вільно висловлювати свої емоції, включно з агресією, але навчайте їх робити це в безпечному й конструктивному контексті. Це може бути використання ігор із ролями, малювання або написання, щоб діти могли висловити свої почуття творчими способами.

4. Навчання соціальним навичкам: акцнтуйте увагу на навчанні дітей навичкам соціальної взаємодії, таким як спільна гра, спілкування та вирішення конфліктів. Це допоможе дітям розвивати вміння спільної роботи й емпатії, що може знизити агресію.

5. Залучення батьків і педагогів: взаємодія батьків і педагогів є суттєвим компонентом корекційної роботи. Регулярне спілкування, консультації та обмін знаннями допоможуть створити більш ефективні стратегії підтримки для кожної дитини.

Як зазначає А. А. Костюніна, традиційні підходи до формування свідомості особистості мають незначну ефективність у роботі з агресивними дітьми, метод змагання навіть може спровокувати вияв гніву. Найбільш результативними методами та засобами профілактики є використання ігрової діяльності, зокрема рольових ігор, релаксаційних вправ, аутотренінгу й інших [2].

Також корекційно-розвивальна програма, заснована на методах арт-терапії та рухової терапії, може бути ефективним засобом зниження агресії у дошкільнят. Арт-терапія передбачає використання художніх матеріалів і процесів, щоб допомогти дітям виражати свої емоції та краще розуміти власні почуття. Рухова терапія, зі свого боку, звертає увагу на фізичний розвиток і рухові навички дітей.

Участь у такій програмі може допомогти дітям усвідомити свої емоції, навчитися керувати ними та знаходити конструктивні способи вираження власних потреб. Арт-терапія дасть змогу дітям створювати та брати участь у різних творчих процесах, таких як малювання, ліплення з глини або фарбування, що сприяє самовираженню.

Рухова терапія, з іншого боку, передбачає фізичні вправи, які можуть допомогти дітям зняти напругу, зміцнити м'язи, покращити

координацію та контроль рухів. Це особливо корисно для дошкільнят, які відчувають агресивну поведінку через накопичену енергію або фрустрацію.

Комбінування арт-терапії та рухової терапії в одній програмі може посилити їх позитивний вплив і забезпечити всебічну підтримку в розвитку дітей. Така програма може бути реалізована в дитячих садках або корекційно-розвивальних центрах, де фахівці – педагоги, психологи та терапевти – допоможуть дітям займатися арт-терапією та руховою терапією з урахуванням їх віку й індивідуальних потреб.

Корекційна робота з дітьми з агресивною поведінкою має проводитися за такими напрямками:

- 1) зниження рівня особистої тривожності;
- 2) формування усвідомлення власних емоцій, а також почуттів інших людей, розвиток емпатії;
- 3) розвиток пізнавальної самооцінки;
- 4) корекційна робота, спрямована на навчання дитини регулювання свого гніву прийнятними способами, а також на реакцію щодо ситуації;
- 5) корекційна робота, спрямована на навчання дитини управління своїм гнівом;
- 6) поведінкова терапія, спрямована на розширення спектра поведінкових реакцій у проблемній ситуації та зняття деструктивних елементів у поведінці.

Створена програма зі зниження агресії у дошкільнят містить 5 модулів, та складається з 15 занять. Заняття проходять раз на тиждень. Метою програми є розвиток соціальних навичок, емоційного інтелекту та вміння контролювати агресивну поведінку в дошкільнят.

Модуль 1. Розуміння емоцій та почуттів

Заняття 1. Введення в програму, пояснення й обговорення емоцій і почуттів, гра на впізнання емоцій.

Заняття 2. Розпізнавання та назви емоцій, створення емоційного колажу.

Заняття 3. Ігрова діяльність, спрямована на вираження та поділ почуттів («Мої звуки емоцій»).

Модуль 2. Управління емоціями

Заняття 1. Обговорення, що таке емоційне саморегулювання, використання історій і візуальних посібників.

Заняття 2. Ігрова діяльність для розвитку навичок саморегуляції («Дихай зі мною», медитація для дітей).

Заняття 3. Продовження ігрової діяльності й обговорення методів зняття напруги (рольові ігри).

Модуль 3. Вирішення конфліктів

Заняття 1. Обговорення конфліктів та способів їх вирішення, використання рольових ігор та ігор на вирішення конфліктів.

Заняття 2. Комунікаційні навички та навчання слухати одне одного («Вчимося відкривати серце»).

Заняття 3. Продовження вчення навичок вирішення конфліктів і зворотного зв'язку.

Модуль 4. Залучення до співпраці та справедливості

Заняття 1. Робота в групі, вправи на співпрацю та справедливість («музичне співробітництво»).

Заняття 2. Рольові ігри, спрямовані на розвиток навичок співробітництва та розподілення ресурсів («Поділ солодоців»).

Заняття 3. Продовження ігрової діяльності й обговорення принципів справедливості та рівності.

Модуль 5. Виховання доброти й емпатії

Заняття 1. Обговорення значення доброти й емпатії, створення колажів із зображеннями допомоги та турботи.

Заняття 2. Рольові ігри та завдання на розвиток навичок емпатії і розуміння почуттів інших («Гра в супергероїв емпатії»).

Заняття 3. Продовження ігрової діяльності й обговорення значущості добра та допомоги.

Важливою умовою для отримання позитивних результатів корекційно-розвивальної роботи є пролонгація роботи з агресією та регулярність проведення занять за програмою.

Отже, регулярне проведення корекційно-розвивальної роботи з використанням арт-терапії та рухової терапії знижує рівень агресії, що виникла внаслідок воєнних дій в Україні, та позитивно впливає на формування в дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами суспільно-прийнятної поведінки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бальбуза О. М. Вплив воєнних подій на психологічний стан дітей молодшого шкільного віку. *Педагогічна наука і освіта у сучасному вимірі: проблеми і перспективи : матеріали IV Всеукраїнської науково-практ. конф.* (20 травня 2022 р.) ; за заг. ред. В. В. Ягоднікової. Одеса : видавець Букаєв В. В., 2022. С. 166–168.

2. Бур'ян О. В. Психолого-педагогічні умови профілактики агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку. *Кваліфікаційна робота здобувача освітнього ступеня магістр спеціальності: 012 Дошкільна освіта. Альтернативна освіта.* Ізмаїл, 2023. 91 с.

3. Журат Ю. В. Особливості дитячо-батьківських взаємин, що впливають на формування агресивної поведінки у дошкільному віці. *Науково-практична конференція «Особистість у просторі проблем XXI століття»*, м. Київ, 5 лютого 2020 р. Київ : Національний університет «Києво-Могилянська академія». С. 46–48.

4. Качанова Ю. В. Агресивність та агресія як соціологічні категорії. *Наукові праці. Соціологія.* 2010. 133 (146). С. 50–54.

5. Орленко І. М., Бальбуза О. М., Асєєва Ю. А. Визначення особливостей комунікації дошкільників із порушеннями мовлення. *Габітус.* Випуск 50. 2023. С. 52–57.

6. Руденко Л. М. Процесуальні характеристики агресивної поведінки. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.* Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2012. № 21. С. 418–424.

7. Яцина О. Ф. Вплив війни на психічне здоров'я: ознаки травматизації психіки дітей та підлітків. *Перспективи та інновації науки.* Серія «Педагогіка», серія «Психологія», серія «Медицина». № 7 (25). Київ : Громадська наукова організація «Всеукраїнська асамблея докторів наук з державного управління», 2022. С. 554–567.